

<https://doi.org/10.15407/fd2023.01.131>

Марк КРЕПОН, доктор філософії,
провідний науковий співробітник
Національного центру наукових досліджень,
професор Вищої нормальної школи (Париж)
marc.crepon@ens.fr
<https://orcid.org/0000-0002-8836-0697M>

ПРО ВІЙНУ В УКРАЇНІ: ЦІНА ДЕМОКРАТІЇ

Стаття аналізує політичні мотиви українського опору російському вторгненню та агресії. Автор передусім робить наголос на фальсифікації історії російською пропагандою, використанні нею історії як політичного інструменту, знищенні травматичної пам'яті про недавнє імперське минуле і возвеличенні «славної багатовікової» імперської історії в сучасній Росії. Все це визначає відмінність структури історичної пам'яті росіян від історичної пам'яті інших колишніх народів імперії. Водночас пам'ять про трагічне імперське минуле є провідним чинником вибору українським та молдовським народами своєї політичної долі. У статті також показано, що цей вибір, а також прагнення до істини, свободи та права, зумовлюють нехай і повільне, але впевнене просування цих народів до демократії. Цей вибір і це прагнення є водночас визначальним чинником здатності українського народу чинити опір російській збройній агресії. Натомість так звані «цивілізаційні» зв'язки між колишніми народами імперії, якими Росія намагається виправдовувати свою агресію, насправді є прикриттям її прагнення до політичного домінування.

Стаття також окреслює значення українського опору для європейських демократій, закликаючи до безумовної підтримки з їхнього боку. Війна в Україні є для останніх викликом, бо хоч би з якими проблемами стикалися сьогодні демократії в усьому світі, вони залишаться дієвими своєї власної історії лише за умови забезпечення підтримки усім, хто опирається на знищення того мінімуму прав і свобод, який визначає демократію. На прикладі праці Канта «До вічного миру» у статті також показано, що припинення війни заради самого лише припинення війни, до якого сьогодні часто закликають, не сприятиме встановленню миру, оскільки залишить підстави для поновлення війни, якими агресор, якщо він не змінить своєї політичної сутності, завжди зможе скористатися знову.

Ключові слова: війна в Україні, демократія, імперія, перетворення історії на інструмент, історична пам'ять.

Цитування: Крепон, М. (2023). Про війну в Україні: ціна демократії. *Філософська думка*, 1, 131–147. <https://doi.org/10.15407/fd2023.01.131>

*Моїм молдовським друзям,
які бояться найгіршого,
та моїм українським (і російським) друзям,
які вже його переживають.*

Ми вже не знаємо достеменно, що означає «демократія», і ще менше розуміємо, чому ми повинні залишатися прихильниками її принципів і функціонування інституцій, які визначають демократичне суспільство. Перше і друге — слово «демократія» і прихильність до неї — видаються знеціненими, скомпрометованими режимами, що називаються демократичними, з їхнім символічним і матеріальним, психічним і фізичним насильством, захист від якого більше не здатні забезпечити згадані інституції. Ми не можемо не помічати руйнівного впливу на нашу прихильність до цієї «демократії» дискримінаційних політик, що позиціюються як легітимні й загрожують фундаментальним правам і свободам тих чи тих меншостей. Не менш важливим у цьому стосунку є тиск тих, чия громадянська чи негромадянська непокора покликана нагадати демократично обраним урядам про нагальні проблеми, про які вони, шойно прийшовши до влади, схильні забувати, — від зміни клімату й погіршення навколишнього середовища до нерівностей, форм несправедливості (економічної й соціальної), до яких ці уряди швидко призвичаюються, а також різного роду дискримінації (статевої, расової), яка їх влаштовує. Ми знаємо, що робить цей тиск постійним: стосунки сили й домінування, які від виборів до виборів не долаються демократичними принципами. Іншими словами, марно сьогодні розмахувати прапором демократії, не беручи до уваги причин її *дискредитації*.

А проте ... ! Проте ми можемо бачити по всьому світові, що конкретно означає відверте позбавлення прав і свобод, які мала би захищати демократія, та наскільки пов'язані із цим насильства (безпідставні затримання, ув'язнення на невизначений термін, удавані судові процеси, депортації, фізичне знищення) несумірні з іншими — тими (хоч би якими нестерпними вони були), які компрометують «демократію». Важливо не втрачати з поля зору таку річ, як географія протестів, що принципово розмежовує держави, у яких найменший натяк на опозиційність наражає протестантів не лише на ризик переслідувань, а й на крайній ризик — загрозу життю (Росія, Китай, Індія, Іран, Туреччина, Бірма, Єгипет та інші країни), від держав, у яких *в принципі* завжди можна протестувати на вулицях, висловлюватися у пресі й у соціальних мережах без побоювань якщо не за свою свободу, то, щонайменше, за своє життя. «В принципі», адже ми добре знаємо, наскільки ця межа є мало захищеною, наскільки жодна демократія не може гарантувати, що «*те, що називається* силами безпеки», не перетвориться на чинник небезпеки. Норми права ніколи не є вирішальними. Вони завжди можуть бути призупинені у надзвичайних ситуаціях, і ми знаємо, наскільки цей термін є непередбачуваним. Але, зрештою, визнати все це не означає поставити під

сумнів згадану межу, згадану лінію поділу, вихлюпуючи, так би мовити, «дитину разом із водою, в якій її купали», як дехто схильний робити. Це, навпаки, означає запрошення добре подумати про ставки захисту демократичних принципів у той момент, коли споруда, покликана захищати їх від ерозії, схоже, починає руйнуватися. Ось чому в подальших розмірковуваннях ми намагатимемося показати, як війна в Україні та загрози, які тиснуть на її найближчих сусідів, насамперед Молдову, які на відміну від Росії все ж таки є «демократіями», безперечно вразливими, але *все-таки* демократіями, вимагають від нас терміново і невідкладно переосмислити елементи цього розмежування, беручи до уваги три аспекти.

Перетворення історії на інструмент

Хитрістю московської влади, починаючи з захоплення Криму та окупації Донбасу, було посилення на історію у спосіб, який завжди несе народам нещастя, а саме посилення на коріння та належність. З погляду московської пропаганди, доля України завжди буде пов'язана з долею Росії, а незалежність України є нічим іншим, як історичною випадковістю, яку потрібно скасувати розчерком пера, вмоченого у кров війни, щоб повернути Україну до цієї спільної історії. Згідно з такою логікою, спротиву українського народу не повинно бути, він стає незрозумілим, шойно його уподібнюють спротиву якійсь багатомістовій «національній історії», яка насправді завжди була «імперською історією». Зупинімося ненадовго на цьому способі посилатися на історію, точніше на цьому способі використовувати історію як інструмент, наслідком якого завжди буде підтримання війни та неможливість миру. Чому? Тому що він є нічим іншим, як способом забезпечити імперіям — російській чи іншим — алібі, що виправдовує відмову їхнім «колоніям» (тобто країнам і народам, що потрапили під їхнє ярмо) у належності до іншої історії (*їхньої* власної історії), у *їхній* культурі, *їхній* мові, *їхньому* праві на незалежність; це алібі виправдовує тих, хто ностальгуючи за втраченою могутністю, вимагає її поновлення та прагне її повернення.

Союз Радянських Соціалістичних Республік був *союзом* лише за назвою. За цією назвою, так само як за висловами «братські народи» чи «дружба народів», крилася не взаємна підтримка, а радше стосунки поневолення й систематична експлуатація ресурсів центральною, за своєю сутністю колоніальною владою — владою Москви. Республіки завжди були під контролем, і перший секретар комуністичної партії кожної з них звітував центральній владі. Ось чому незалежність у 1991 році стала звільненням. Для кожної поневоленої республіки вона уможливила новий початок — нове привласнення не своєї власної історії в ім'я якоїсь «належності» чи, тим паче, «національної ідентичності», а своєї власної політичної долі, що означало вихід з терору, поневолення і брехні. Чому? Бо якщо пам'ять і працювала на руйнування Імперії, то це була пам'ять не про віддалене походження, а про сліди, залишені в кожній сім'ї цим терором, цим поневоленням і цією брехнею:

голод, депортації, страти та приниження. Зовсім не випадково, що господар Кремля останні роки оскаженіло намагався стерти саме цю пам'ять і що заборона товариства «Меморіал» відбулася буквально за два місяці до розв'язання війни. Це означає, що використання так званої багатовікової історії як інструменту спирається на заперечення сучасної історії. Така інструменталізація передбачає возвеличення Імперії, прославлення її історії, а ціною, яку потрібно за все це заплатити, є забування мільйонів її жертв.

1991 рік. Я добре пам'ятаю ту зиму! Завітавши провести новорічні свята у Молдову, я приїхав у грудні в країну (СРСР), якої за місяць, коли я з неї поїхав, вже не існувало. Це сталося не за один день. Вже 24 серпня Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України. Через буквально кілька днів після цього Верховна Рада СРСР призупинила будь-яку діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу на всій його території. 1 грудня Всеукраїнський референдум більшістю в 90 % голосів учасників затвердив незалежність України. 8 грудня керівники Росії, України й Білорусі таємно зібралися на заході Білорусі. Вони констатували припинення існування СРСР та підписали Угоду про створення нового утворення — Співдружності незалежних держав (СНД). 21 грудня до них приєдналися ще 8 республік з решти 12 колишніх республік СРСР. 25 грудня Горбачов проголосив про свою відставку з посади президента СРСР і оголосив про його розпад, тобто про кінець СРСР. Я пригадую, як усі ми зібралися тим вечором перед телевізором і ошелешеним поглядом дивилися, як радянський прапор був останнього разу спущений над дахом Кремля. Тут не було силового сценарію. Ні насильства, ні державного перевороту, ні втручання зовнішніх сил і ... жодної змови. Просто падіння політичної системи, яка не могла завершити своє існування без зникнення усіх імперських структур експлуатації й домінування, які вона встановила на всій своїй території. Якщо я розповідаю цю історію і реконструюю факти, то це для того, щоб нагадати, що незалежність України не була зумовлена ні «культурними» підставами, ні агресивним націоналізмом. Тим паче вона не була зорганізована ззовні чи спричинена якоюсь внутрішньою зрадою. Це було спільне рішення, яке засвідчило певну неможливість. Неможливість для згаданої системи жити інакше, ніж в режимі насильства (придушення маніфестацій, депортацій) і кровопролиття. Незалежність стала способом уникнути насильства — того самого, присутність якого відчувалася у спробі путчу керівників армії та КДБ в серпні того ж року і страх повернення якого викликав безпрецедентну мобілізацію населення. Ось чому рішення про незалежність було одразу ж визнане усією міжнародною спільнотою.

Проте в СРСР воно не мало такої одностайної підтримки. Якщо є річ, яку так звані західні демократії, «переможні» й самовпевнені, недооцінили, так це травма, якої зазнали десятки мільйонів колишніх радянських людей внаслідок розпаду СРСР. СРСР був не лише політичною системою, він був суспільством, яке більш ніж будь-яке інше мало свої повсякденні й кален-

дарні орієнтири, ритуали, вшанування і святкування, свою велич і свою гордість. Імперія посідала в цьому всьому помітне місце, її єдність була посилена пам'яттю про «спільне будівництво соціалізму» і спільні випробування, починаючи з «великої вітчизняної війни». Я пригадую численні маніфестації, які проходили на моїх очах бульваром Леніна у столиці радянської Молдавії (яка тоді ще називалася Кишинів¹). Мене вражала гордість, з якою сотні, якщо не тисячі чоловіків і жінок, здається, забували, на кілька годин, про тяжкість свого повсякденного життя, прикріплюючи на груди цивільні й військові медалі, якими вшановувала їх влада. Кількома роками пізніше — в середині 1990-х, я зустрівач ті самі нагороди на перехрестях, на вході у парк, на тому самому бульварі, щоправда, перейменованому, викладеними на тротуарі для продажу іноземним туристам, європейським і американським, в якості радянських сувенірів — «радянської екзотики». І я пригадую, що мені доводилося зустрічати чоловіків і жінок, обурених цією комерцією, яку вони сприймали як заперечення їхньої власної історії, індивідуальної й колективної, заперечення її величч і жертвовності.

І це ще не все! Потрібно ще враховувати психологічний вплив наступних, 1990-х років. Ідеться про катастрофічні наслідки вибуху дикого капіталізму для великої частини населення, цинічне і криваве привласнення багатств і ресурсів, першим ефектом якого стало аж ніяк не краще й вільніше життя населення, а навпаки, його бідність. Ось як народжується ностальгія за імперією, ретроспективна ідеалізація її «благодіянь» і надія на її відновлення. Зміна була такою раптовою, що почала жити почуття ресентименту щодо історії у великої частини населення. Заперечення й інструменталізація, про які ми писали вище, є зворотним боком цього ресентименту. Навіть якщо створені після розпаду СРСР інституції справді встановили між новими незалежними державами потенційно мирні стосунки, все ж дуже швидко з'явилися ті, для кого «кінець червоної людини²» був нестерпним, ті, для кого цей мир був лише «перемир'ям» і підставою для майбутньої війни.

Потрібно визнати, ми не розгледіли загрозу збройного конфлікту, на який вони сподівалися, про який вони мріяли, спочатку таємно, потім — дедалі відвертіше, ми не хотіли помічати цієї загрози, вважали неможливим повернення назад, тоді як господар Кремля дедалі менше приховував те, якою «катастрофою» було для нього зникнення імперії. І коли Росія захопила Крим і вторглася на Донбас, ми не змогли зрозуміти, що ця агресія, це

¹ Разом з переходом на латинку молдовани змінили кириличну назву своєї столиці «Кишинёв» на традиційний румунський варіант «Chisinau» й наполягають, що мовами, які використовують кирилицю, цю назву також потрібно писати в новому варіанті «Кішинеу» (пор. з українськими вимогами щодо Kiev/Kyiv). — *Прим. пер.*

² Див.: [Alexievitch, 2013]. Ідеться про книгу Світлани Алексієвич «Час second-hand. Кінець червоної людини». Назва українського видання книги (Київ: Дух і Літера, 2014) є калькою оригінальної російської назви книги, тоді як її французький переклад вийшов під назвою «Кінець червоної людини, або Доба розчаклування». — *Прим. пер.*

вторгнення були знаком вже запущеної програми завоювань, її першим етапом. Ми забули, до того ж, наскільки безсилою стає дипломатія, коли стикається з «безумством» територіального бачення, підтримуваного вправними чаклунами історії та репресивним апаратом, які придушують будь-яку народну волю чинити йому спротив та викривати його вбивчі наслідки. Ми мали б розуміти, що коли це «безумство» охоплює державну верхівку, яка тримається на терорі й підтримується армією вірнопідданих ідеологів, жоден раціональний аргумент не може утримати це «безумство» від авантюри війни та повного занурення в цю авантюру.

Коли переписування історії постає як політична операція, метою якої є віднайти в минулому підстави та приводи для запрограмованої війни, ніщо більше не є гарантованим. І це не може відбуватися інакше, аніж через заперечення правових інституцій і правил, які забезпечують мир. «Безумство історії» дивиться з підозрою, навіть зі зневагою, на етапи становлення миру, на укладені угоди та договори, легітимності яких воно не визнає. Повільно, але впевнено, воно доходить до того, щоб надати так званому мирові характеру тимчасового перемир'я, яке пропонує чекати нагоди для реставрації старих кордонів, перекроювання територій, іншими словами, очікує нагоди для поновлення історії у правах. І зовсім не випадково тут протиставляються ідеї «миру» та «перемир'я». Це протиставлення змушує нас пригадати статтю «Проекту вічного миру» Канта, яку нам варто перечитати і над якою нам варто подумати в цьому контексті. Зовсім не випадково, що йдеться саме про першу статтю:

«І. Не можна вважати дійсною будь-яку угоду про мир, яка неявно міститиме підставу для нової війни.

Така угода буде лише перемир'ям, призупиненням ворожнечі. Називати такий мир вічним означає використовувати порожній епітет, що робить цю угоду навіть підозрілою. Угода про мир має ліквідувати всі підстави для поновлення війни, теперішні й майбутні, й навіть такі, які ще невідомі сторонам, що укладають угоду і які можуть бути знайдені у запилених архівних документах найвитонченішими мудруваннями. Затаїти претензії, не заявляти про них, бо зараз надто знесилені, щоб продовжувати війну; розраховувати на старі й неясні претензії, які можуть знадобитися у майбутньому, з таємним бажанням висунути їх за першої ж зручної нагоди; таке розумове обмеження може, зрештою, личити якомусь казуїсту-езуїту; саме собою воно нижче від гідності суверенів, так само, як нижче від гідності міністра вдаватися до прийомів такого гатунку» [Kant, 1986: p. 334]³.

³ Тут і далі М. Крепон цитує французький переклад праці Канта «До вічного миру. Філософський проект» (1795), що вийшов друком у 1796 році під назвою «Проект вічного миру. Філософський есей Емануеля Канта. Переклад з німецької з новим авторським додатком» (переклад зроблено з другого видання, оприлюдненого в тому самому 1796 році). Передаючи думку Канта в цілому, текст цього перекладу помітно відрізняється від пізніших французьких перекладів, які зроблені відповідно до сучасних перекла-

Перед тим, як рухатися далі, трохи спинімося на цій статті. Важливо взяти до уваги три моменти. По-перше, Кант закликає нас бути уважними до «підстав для поновлення війни, теперішніх та майбутніх, і навіть таких, які ще невідомі сторонам, що укладають угоду». Чому? Тому що ці підстави завжди численніші, ніж ми хочемо думати. А якщо це так, то завжди знайдуться *реактивні сили*, підбурювачі війни, щоб їх оживити, щоб вкинути їхню отруту в серця і розуми, сповнені ресентименту щодо часу та історії, про який ми щойно говорили... Його дуже легко розбудити. Ці сили існують всюди у світі, вони не є притаманними одній лише Росії. І немає жодної країни у світі, де б вони не створювали внутрішньої загрози втягування країни у громадянську війну чи міжнародний конфлікт. Треба бути дуже наївним, щоб применшувати їхню здатність до руйнування — тобто вважати «вічним» цей ілюзорний мир, зручність якого присипає нашу пильність, змушуючи забути, наскільки вразливим, відносним і, можливо, навіть брехливим він є. Те, що ми, натомість, повинні зрозуміти, беручи до уваги ризику та не применшуючи їх, так це те, що є тисяча способів (економічних, соціальних, ідеологічних), якими війна може сьогодні *продовжуватися* під час миру, хоч би про які політичні режими йшлося.

Другий момент стосується цих «старих і неясних претензій», які залишаються у сплячому стані до того часу, коли трапиться нагода висунути їх із новою силою. А отже, потрібно придивитися до природи цих «претензій». За своєю сутністю вони є силою, яку використовують ті, хто має на меті підмінити одне право іншим, зруйнувати чинне право (яке визначають як несправедливе) і нав'язати *своє*. Третій момент стосується «розумового обмеження», яке, згідно з Кантом, перетворює суверена на «казуїста-езуїта», бо той, піддаючись йому, вводить себе в оману. Це обмеження, каже нам Кант, суперечить «гідності суверенів». Як це потрібно розуміти? І в чому має полягати така «гідність»? І чому суверен, піддаючись такому обмеженню, перетворюється на «казуїста-езуїта»? «Гідність» суверена полягає в тому, щоб не нехтувати ціною війни; щоб ніколи не втрачати з поля зору те, скільки вона коштуватиме населенню, втягнутому в ланцюг спустошливих лихоліть, завжди пам'ятати ціну трауру і руйнувань; щоб не ухвалювати бездумно рішення жертвувати життям людей, військових чи цивільних... Вона полягає, якщо це взагалі можливо, в тому, щоб зупинитися перед цими нещастями у своєму безумстві. Що стосується «казуїста-езуїта», то цей вислів нагадує

дацьких принципів і досить точно передають німецький текст. Відтворення у цій статті Кантового тексту в перекладі з німецького оригіналу (як цього вимагають стандарти, прийняті в українському перекладацькому середовищі) вимагало б своєю чергою помітного редагування тексту самої статті (чи перекладу його за тими принципами, якими керувався анонімний французький перекладач Канта), оскільки інакше місця, де автор обігрує окремі вирази та звороти цитованого ним французького перекладу стали б малозрозумілими. З огляду на це я вирішила подати цитати з Канта у перекладі з французького перекладу 1796 року. — *Прим. пер.*

мені, нехай це й буде анахронізмом, те, що Камю називав «казуїстикою крові». Для Канта «суверен-казуїст» є тим, хто домовляється з історією, хто «змушує її говорити» в тому чи тому сенсі, витягуючи за тих чи тих обставин з архівів те, що відповідає його задумам, і ховаючи те, що їм суперечить. Що стосується «казуїстики крові», то вона полягає в тому, щоб засуджувати кровопролиття інших, цілком приймаючи власне кровопролиття. «Війнам завоювання», «війнам відвоювання» чи «реставрації» притаманне поєднання обох казуїстик. Використання історії як інструменту завжди веде до казуїстик такого гатунку, і саме з цієї причини воно завжди є вбивчим. В якому розумінні? У тому, що воно стає машиною виробництва «прийняття вбивства»⁴.

Дух спротиву

Для московської влади став несподіванкою український спротив, далекий від капітуляції тіл і сердець, більш сильний і тривалий, аніж цього можна було очікувати. І так сталося тому, що йдеться не про історичне, а про політичне заперечення, і саме тому, як ми щойно побачили, тут помилилася не українська влада, а президент Путін з його армією ідеологів. Останні відмовлялися визнавати й приймати, що після здобуття незалежності Україною — але це також стосується і Молдови, і Грузії — народам, розділеним новими державними кордонами, випали різні *політичні долі*.

Правда, були часи, коли ці згадані народи, щонайменше на перший погляд, становили один у тому сенсі, що вони жили за спільним законом. Але після здобуття незалежності та розпаду імперії *політичні* долі народів, які утворювали колишній СРСР та опинились у межах різних державних кордонів, стали різними. Сказати, що розрив у свободах не припиняв поглиблюватися упродовж довгих років, означає нічого не сказати. Якщо в Україні, так само як і в Молдові та Грузії, так чи інакше розпочалося навчання демократії, то Росію захопили фантоми минулого. Безперечно, особистість, освіта й попередні функції її президента не могли не позначитися на цьому. Нелегко позбутися політичного виховання, отриманого і підтримуваного у лавах КДБ. Методи урядування, які один час, на початку 1990-х, здавалися викинутими на звалище історії, знову постали на порядку денному. У 1970-х і 1980-х роках на *всій* території Радянського Союзу, коли у приватних розмовах говорили речі, які могли привернути увагу влади, узвичаїлося повністю відкривати крани з водою на кухні та у ванній кімнаті, щоб перекрыти шумом голоси, аби жодне чутливе вухо не могло повідомити компетентним органам про найменшу підозру в опозиції до влади. Був, безперечно, час, період демократичної інтермедії, коли цей обережний рефлекс перестав бути життєвою

⁴ «Прийняття вбивства» чи «згода на вбивство» є наскрізним концептом однойменної книги Крепона «Le consentement meurtrier» (Paris: Cerf, 2012). У контексті міркування Крепона не можна не згадати також про книгу Е. Германа та Н. Чомські про механізми виробництва прийняття чи згоди: «Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media» (New York: Pantheon Books, 1988). — *Прим. пер.*

необхідністю. Але в Росії цей час відтепер став минулим. У Москві знову відкривають крани, бояться розмовляти з сусідами, бояться обмінюватися думками. Цього більше немає ні в Києві, ні в Кішінеу, ні в Тбілісі.

Такою є, більш як двадцять років, «політична доля» російського народу — і це ще без огляду на те, що з початку війни в Україні загрози й санкції дедалі більше посилюються. Проте, якщо нас чомусь і навчили великі європейські мислителі-дисиденти, починаючи з Вацлава Гавела, то передусім тому, що «політична доля» завжди є також «моральною долею», якщо у неї немає іншої мети, окрім як підривати здатність народу чинити *спротив* умовам існування, які йому нав'язані. Не зайвим є перечитати відомий лист, який майбутній президент Чеської республіки написав Густаву Гусаку 8 квітня 1975 року. Я звертався до нього п'ятнадцять років тому, навіть не уявляючи тоді масштабів, яких культура, про яку я писав, набуде в Росії впродовж наступних десятиліть⁵. Цитованим рядкам майже півстоліття. Чи стосуються вони великої частини російського населення сьогодні?

«Після недавніх потрясінь історії та стабілізації певної системи люди поводяться так, ніби вони втратили віру в майбутнє, у можливість покращення загального стану справ, у сенс боротьби за істину і право.

Вони не цікавляться нічим, що виходить за межі їхньої особистої безпеки; вони шукають різноманітні засоби для втечі, вони не цікавляться жодною цінністю поза ними самими й нехтують ближнім; це пасивність розуму, депресія» [Havel, 1989: pp. 16—17].

«Політична» і «моральна» доля російського народу не є долею сусідніх народів, оскільки останні змогли віднайти, змогли зберегти для себе, не без зусиль, сенс цієї «боротьби за істину і право». Це було, безперечно, дуже важко; потрібно було боротися з демонами минулого, чинити спротив рецидивам консервативних сил, тривалий час домінантних, до числа яких можна віднести корумпованих керівників як в Україні, так і в Молдові, по-рабському відданих сусідньому старшому братові. Дике оволодіння багатствами, брутальність і злочинність, які його супроводжували, впродовж років перетворювали щойно народжувану демократію на жахливий маскарад. Проте надія залишалася, демократія була в дорозі й, потроху, виникали простори свободи, місця істини та сумніву, достовірна альтернатива відкривала нові горизонти. Ось політичний сенс незалежності й розбіжності, яка з неї випливає: український «народ», так само, як і молдавський «народ», зрештою відчув смак істини та свободи — настільки, що почав шукати засоби їх інституційного захисту, тоді як російський народ знав лише втрату їх. Отже, політичний виклик, якого боїться російське керівництво, — це, насамперед, виклик цього «смаку», який є для нього ще більш нестерпним від того, що воно відчуває в ньому загрозу політичного зараження, згубного для збереження

⁵ Див.: [Сг'єрон, 2008]. Йдеться про «культуру страху» — концепт, що його Крепон розвиває в однойменній книзі, на яку тут посилається. — *Прим. пер.*

власної влади та захисту власних інтересів. Чому потрібно на цьому наполягати? Щоб нагадати, що коли війна в Україні і є «ідентитарною», то ідентичність, яку потрібно захищати, може бути лінгвістичною і культурною, але насамперед вона є політичною. Ось тут дух її спротиву! Український народ дуже добре знає, що він втратить, якщо, відповідно до задуму й волі президента Росії, він не відіб'є *нападу* Росії. Те, що він втратить, визначається, насамперед, у термінах прав і свобод — тих, які він одразу втратив би, якби це сталося. Спогад, який він зберігає про цей *напад* Росії, є тим самим, що хотів би стерти з його пам'яті господар Кремля: мільйони смертей від голоду і розкуркулювання у 1930-х роках, масові депортації, важка рука авторитарної влади в усіх місцях культури та освіти (школи, університети), творчості та інформації (радіо, телебачення, газети).

Залишається одне заперечення, яке потрібно зняти. Український спротив, кажуть, не був би таким, яким він є, якби не мав військової підтримки Європи та, ще більше, Сполучених Штатів. Заперечувати інтерес цих сил у наданні такої допомоги було б, поза сумнівом, свідченням цілковитої наївності. Але чи досить цього, щоб говорити про «втручання» чи «маніпуляцію», або ще й про «західну змову» проти Росії, як це хотіли б подати прихильники російської влади та деякі інші ідеологи? Тут потрібно розібратися. Втручання в Україну було *спланованою агресією*, з порушенням усіх норм міжнародного права. Російська влада не залишила жодного шансу дипломатії. Доказом цього є спосіб, у який вона готувала народ до того, що довгий час відмовлялася називати «війною», і одночасно приховувала масштаб руйнувань, несумісних з ідеєю простої «військової операції». Вона використовувала всі засоби, які були в її розпорядженні, щоб приховати цю підготовку в подвійній *культурі* — *культуванні ворога та страху*, що є звичайним засобом пропаганди урядів, щоб змусити своїх співвітчизників прийняти війну з усім тим, що її супроводжує: лихоліттями, смертями та злиднями. Приховати в тій самій культурі, яку одразу після Другої світової війни СРСР сам почав експортувати до країн Східної Європи: Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії та Болгарії. Російська влада не приховувала, що, нападаючи на Україну, вона намагалася зупинити розвиток політичних сподівань українців, трансформацію українського суспільства у демократичне суспільство, оскільки вони мали ефектом «озахіднення»: відхід від «російського коріння» України, якщо не його знищення. Тиждень за тижнем російська влада робила все, щоб перетворити війну на «цивілізаційну ставку» — так, ніби власна ідентичність, цілісність і саме виживання Росії опинилися під знаком запитання. Ні Україна, ні Захід, ні Сполучені Штати не хотіли цієї «війни завоювання» чи «відвоювання». Ще менш вони хотіли опинитися у пастці цього «цивілізаційного» відхилення. Вони трималися сфери права і протистояли його порушенню. Це важливо нагадати, щоб уточнити терміни, в яких порушують ось такі запитання: чи могла міжнародна спільнота закрити очі на порушення міжнародного права, задовольнитися марними

протестами, не надаючи ніякої справжньої допомоги населенню, яке стало першою жертвою цього насильства? Не ставлячи під сумнів саму ідею, відповідно до якої існує ця сама спільнота, хоч би якою недосконалою і критикованою вона була. Чи справді потрібно про це нагадувати? І чи є випадковим, що в Європі, як і в Сполучених Штатах, найбільш реакційні голоси, прихильники національного замикання в собі чи сувереністського ізоляціонізму є найбільш ворожими щодо продовження цієї підтримки Україні? Суспільство, яке вони обіцяють, зрештою, не надто віддалене від того, портрет якого накидав Вацлав Гавел у своєму листі до Густава Гусака.

Та є ще дещо. Не лише норми міжнародного права були порушені агресором. Російська окупація знехтувала нормами воєнного права. Потрібно було небагато часу, всього кілька тижнів, щоб *військові злочини*, в яких була винна окупаційна армія (і які тривають і далі), стали відомими, щоб були відкриті масові поховання та задокументовані інші злочиння (згвалтування жінок, депортація дітей, тортури і страти цивільного населення, бомбардування шпиталів, а про бажання заморити голодом, а тепер ще й заморозити населення міст, які чинять спротив, годі й говорити). Чи справедливо було в цих умовах не втручатися? Чи треба було залишити український народ напризволяще, позбавляючи його засобів самозахисту? Свідчення, зібрані в містах, що потрапили під російську окупацію, не залишають жодних сумнівів у жорстокості методів насильницької русифікації населення, що потрапляє під окупацію. Чи потрібно було прийняти в ім'я уявного «права завоювання», що завоювники можуть вдаватися до будь-якого насильства щодо народу, який вони нібито завоювали? Після того, як європейці, американці та, загалом, міжнародна спільнота не змогли, а точніше, не захотіли перешкодити геноцидові в Руанді (1994), етнічним чисткам на Балканах в середині 1990-х, різанині цивільного населення в Сирії упродовж більш ніж десяти років⁶, чи варто очікувати, щоб вони знову, ще раз, не захотіли перешкодити цьому в Україні? Знову і знову!

Молдова на перехресті

Для господаря Кремля існують дві червоні ганчірки, що ними держави, в яких він продовжує вбачати своїх сателітів, що належать до його сфери впливу, не мали б розмахувати перед ним, дві червоні лінії, яких вони не мусили б перетинати. Першою є вступ до НАТО, і потрібно розуміти, що це означає для тих, хто висловив бажання там опинитися. Це означає, не більше й не менше, захисний щит від гегемонічних прагнень свого великого сусіда. Події останніх місяців з усією очевидністю довели, наскільки українська влада мала рацію, намагаючись його отримати. Що стосується другої, то йдеться про приєднання до Європейського Союзу, і значення цього прагнення потрібно проаналізувати. Тут, знову ж таки, влаштована господарем

⁶ Див., напр.: [Соціо, 2022].

Кремля та армією його ідеологів пастка полягає в тому, щоб вписати таке рішення у межі цивілізаційного вибору. Про що йдеться? Про старий ідеологічний і політичний поділ між слов'янофілами й західниками, відповідно до якого Росія є нацією-провідницею «слов'янської ідентичності», наділеною історичною рятівною місією. Народи-сателіти опиняються, відтак, перед двома протилежними моделями, а історична відповідальність російської влади полягає в тому, щоб примусити їх до «правильного» вибору усіма наявними у неї засобами, включно з крайнім насильством. Але й тут вказане перехрестя є маніпуляцією. Найкращим доказом цього є приклад Молдови, на якому варто трохи зупинитися. Те, що ця країна з румуномовним населенням, яке належить до романської мовної сім'ї, аж ніяк не може бути притягнута до жодної «слов'янської ідентичності», доводить, що питання так званих «цивілізаційних зв'язків» — історичних, лінгвістичних і культурних — не витримує жодної критики. Тут, як і в Україні, воно є прикриттям для бажання домінування зовсім іншої природи.

Ось уже два роки, як Молдовою керує проєвропейська президентка, яка намагається запропонувати своїй країні нову модель суспільства, що дотримується принципів правової держави. Вона започаткувала програму політичних, економічних і соціальних реформ, які, зрештою, дали змогу країні повернутися спиною до демонів минулого, починаючи з корупції на всіх рівнях, головним наслідком якої впродовж минулих десятиліть було прагнення використовувати державні гроші у приватних інтересах і дискредитувати будь-яку урядову дію. Головною для президентки була ставка на те, що народ зрештою дійде висновку, що «європейський вибір», який впливає з цих реформ, дасть йому змогу жити краще. Досягнутий прогрес є помітним, а проте, як і всюди, війна біля кордонів країни затьмарює його очевидність. Можна тільки побоюватися, як би нестримна інфляція і передбачуваний (та вже відчутний) ріст цін на енергоносії, незважаючи на європейську допомогу, не призвели, в підсумку, до розчарування народу і щоб він знову не почав вважати, що жив би краще під московською владою. І опозиція, підтримувана Кремлем, вже гострить свою зброю, говорячи про недотримання обіцянок і нарікаючи на те, що президентка Молдови не присягла на вірність Кремлю, щоб забезпечити поставки російського газу цією зимою.

Наслідки такої покірності, в очах «друзів Кремля», не є важливими. Але йдеться про встановлення авторитарного режиму — не більше і не менше, знаки-провісники чого добре відомі завдяки тому, що відбувається вже впродовж кількох місяців в окупованих містах України: посилений контроль медіа, «русифікація» життя і культури, замовне правосуддя, для якого немає нічого нагальнішого, аніж закриття кримінальних проваджень, відкритих у Молдові впродовж останніх двох років проти корумпованих еліт, готових на все задля повернення до влади. Годі й говорити, що йдеться і про політичну регресію, про повернення практик минулого, які перешкождали розвитку суспільства впродовж десятиріч. Отже, саме таким є перехрестя. І якщо називати

його «цивілізаційним», то потрібно одразу ж уточнити, що слово «цивілізаційне» має насамперед чи навіть суто політичну конотацію. Все інше (коріння, історія, культура) є другорядним. На цьому перехресті представлені дві моделі: правової держави, яка, добре чи погано, підпорядкована своїм правилам, і диктаторського режиму, домінування якого забезпечене підкупом ретельно підтримуваної клієнтели. Саме проймаючи другої моделі духом першої жахає московського керівника та його прибічників, і саме цього вони хочуть уникнути, намагаючись повернути Україну сьогодні, а Молдову завтра у річище своєї влади.

Але потрібно піти ще далі. Війна, розв'язана 24 лютого минулого року, розкрила істину цього перехрестя. Воно протиставляє не лише право і силу, але й, ще глибше, турботу про життя і бажання крові та смерті. Справді, немає жодного насильства, якого б диктаторський режим не був ладен використати й підтримати, аби змусити замовкнути на своїй території будь-яку опозицію, аби нав'язати свій вбивчий порядок на завойованих армією територіях, керованих її ставлениками: арештовувати, катувати, страчувати. А також аби продовжити каральне знищення тих, хто не припиняє чинити опір: тероризувати, бомбардувати, морити голодом і заморожувати. Сутність диктатури — бути *жертвною* і «терористичною». Вона схильна рахувати жертви під час війни — у своїх власних лавах і в лавах «ворога», однак *захистити життя* під час миру ніколи не є її завданням. Ніщо не є більш чужим для неї, як це спільне «буття-не-для-смерті», яке може бути єдиним надійним виправданням влади. Шок війни зумовлений радикалізацією її абстракції. Якої абстракції? Бездумності, невизнання, нехтування «людськими втратами», підсумовуване лапідарною фразою «на війні як на війні». Ця бездумність, це нехтування є привілеєм недемократичних режимів, інакше кажучи, диктатур, теократії та інших тоталітарних держав, тому що немає жодної «ціни», яку вони не змусили б прийняти своє населення шляхом контролю інформації й терору, які однаково належать до їхньої культури. Вони мало переймаються тим, що ллється кров, оскільки наперед чудово знають, що мають всі засоби запобігти тому, щоб хтось міг дорікнути їм цим чи помститися.

Безперечно, сутність українського спротиву неможливо зрозуміти, якщо не помітити, що одним із його складників є відмова від цієї вбивчої культури. І саме це визначає також перехрестя, на якому перебуває Молдова. Так само, як в українського народу, у молдавського народу є короткострокова пам'ять. Спогад про терор залишається в пам'яті кожної сім'ї. Я з хвилюванням згадую, як під час зими 1987—1988 років мені передавали уривки таких історій, мірою того, як встановлювалася довіра до мене під час моєї національної служби⁷ в університеті імені Леніна в місті, яке тоді ще називали

⁷ У 1980-х роках у Франції існував військовий обов'язок, виконання якого можна було замінити альтернативною цивільною службою. Тим, хто мав відповідні компетенції, у якості цивільної служби пропонували роботу в посольствах чи закладах освіти за кордоном у рамках освітньої співпраці. Відтак після закінчення Еколь нормаль я відпра-

Кишинів⁸ і якому кількома роками пізніше незалежність повернула його румунську назву: Кішинеу. Ось чому, підкреслюю це ще раз, заборона 28 грудня 2021 року Верховним судом Росії товариства «Меморіал», яке намагалося архівувати цю пам'ять упродовж більш ніж тридцяти років, була передвісником війни. Вона одразу була вписана у завдання применшити, якщо не стерти лихоліття цієї вбивчої систематизації брехні та насильства: масові депортації, примусове рабство, масові страти, голод, викликаний конфіскацією продовольчих ресурсів. Підготовка до війни підштовхнула політичне заперечення до заперечення історії на користь нової міфології: величі й добродочинності російської, а потім радянської імперії щодо народів, які потрапили «під її вплив». Звідси вже було недалеко до відживлення фантазму реставрації імперії, щонайменше територіальної... Ми забули, ми недооцінили деструктивність, невіддільну від будь-якого підпорядкування політики могутності міфу. Було ілюзією вважати, що розум, дипломатичні шляхи, норми права можуть протистояти цій могутності, сутність якої полягає в тому, щоб не визнавати іншого аргументу, окрім сили, і не відступати перед жодним насильством.

Виклик для Європи

І тим більш дивним є те, що деякі розкручені політики й інтелектуали, які ностальгують за цими імперіями, якщо не стараються захистити у такий спосіб свої власні інтереси, релятивізують політичні ставки безумовної та тривалої підтримки українського народу з боку Європи та Сполучених Штатів, в той час як Росія розігрує карту економічної, політичної й соціальної ціни цієї підтримки та спекулює на виснаженні, яке може з неї випливати. Це правда, що невгамовна інфляція, зростання ціни енергії, дефіцит сировини із часом можуть вплинути на настрої одних та інших і стримувати порив солідарності та щедрості, спрямований, починаючи з минулого лютого, на допомогу народів, якому несподівано випало лихоліття війни. Наслідки цієї війни рикошетом вдарять по європейському населенню і, як завжди, різною мірою — найбільше постраждають найбільш вразливі. Але хоч би яким був її вплив на умови життя європейців (збільшення рахунків, дефіцит товарів), потрібно нагадати, що він несумірний з економічними та соціальними впливами війни на народи України й Молдови у тому, що стосується економічних ресурсів і постачання, а про немислиму інфляцію годі й говорити. Отже, якщо перехрестя є таким, яким ми його описали вище, необхідно, щоб підтримка і допомога народів, який є жертвою агресії, та народів, який може такою стати, була безумовною і одноставною. Ми можемо залишитися дівцями нашої власної історії тільки за умови, якщо втримаємо рятівне коло

вився на два роки викладати французьку культуру та цивілізацію в державному університеті столиці Молдови. Див.: [Crépon, 2023].

⁸ Див.: [Crépon, 2023].

допомоги для всіх, кому воно потрібне, якщо підтримаємо, всупереч усім ворожим силам, і таким чином збережемо бажання безкомпромісного спротиву усім тим, хто по всьому світу компрометує той мінімум прав і свобод, який визначає демократію. Проте як «підтримати» це бажання, коли конкретні переваги цього зусилля не є безпосередньо і матеріально відчутними? Як втриматися, коли на ціні війни спекулюють популістські сувереністські лідери, маніпулятори замикання на собі та відмови від солідарності?

Саме такою є проблема прав і свобод: їхню ціну помічають тільки тоді, коли полишають їх спритним політичним чаклунам, інакше кажучи, коли дозволяють їх вкрасти у себе. Але таке розуміння цього має змінну геометрію. Справді, буває так, що повільне нашарування неприйняттого та, разом із ним, неблаганний прогрес добровільного рабства встигають осісти в умах і серцях. Це те майбутнє, яке відкидають українці та якого бояться молдаван... і яке ми самі, європейці, маємо навчитися — і не припиняти вчитися — відкидати й боятися. Бо немає альтернативи. Ось чому це перехрестя є також нашим перехрестям, хоч би якою була ціна нашої солідарності. Бути солідарними з народами Східної Європи, які зазнали агресії чи можуть її зазнати, не означає захищати якусь «національну ідентичність», це означає стверджувати, всупереч усьому, нашу непохитну віру в правову державу як опертя миру. Адже, якщо й можна робити вже зараз якийсь висновок з цієї війни, то такий: не можна очікувати нічого доброго від диктаторів, які вже давно звільнилися від усього подібного, оскільки вже не існує жодної угоди, жодної обіцянки, жодного слова, яке б вони поважали.

І було б, мабуть, не зайвим ще раз повернутися до «Проекту вічного миру», перечитавши «першу з остаточних статей вічного миру». Про що йдеться? Про те, що мир є можливим, тільки якщо громадянський устрій кожної держави є «республіканським». Під республіканським Кант розуміє «устрій, ґрунтований на принципах, сумісних 1) зі свободою, наданою усім членам суспільства як людям; 2) з підпорядкуванням усіх як підданих спільному законодавству; 3) зрештою, з правом рівності, яке мають усі як члени держави» [Kant, 1986: р. 342]; іншими словами, йдеться про правову державу на протигагу авторитарній та деспотичній владі. Чому лише такий устрій «може дати нам перспективу постійного умиротворення» [Kant, 1986: р. 342]? Тому що тільки він дає громадянам змогу чинити спротив війні — громадянам, які, як ніхто інший, знають, чого коштує втягнення у конфлікт, і які першими платитимуть його ціну. Наступна сторінка є разуючою, адже вона підводить нас до принципового питання про рішення, тобто про «оголошення» війни, яке має передувати будь-яким іншим міркуванням:

«Відповідно до способу цього устрою, потрібно, щоб кожен громадянин, даючи свою згоду, брав участь в ухваленні рішення щодо того, бути війні чи не бути. Адже обрати війну означає для громадян взяти на себе усі лиха війни: воювати особисто, вкладати у війну свої власні ресурси, важко відновлювати спустошення, які спричиняє війна; і ще гірше, взяти на себе

всю вагу національного боргу, який навіть мир зробить гірким і який ніколи не буде виплачений остаточно, адже завжди будуть нові й нові війни. Звісно, громадяни не поспішатимуть розпочинати таку ризиковану авантюру. Натомість у разі устрою, за якого піддані не є громадянами, тобто який не є республіканським, рішення про оголошення війни ухвалити найпростіше. Оскільки це не вимагає від очільника — власника, а не члена держави — найменшої відмови від своїх задоволень за столом, на полюванні, в житті на природі чи придворному житті» [Kant, 1986: p. 342].

Для Канта існують тільки дві форми урядування, які він відрізняє від форми суверена (автократичного, аристократичного чи демократичного). Цими двома формами є, з одного боку, республіка, а з іншого — деспотія. Перша базується на поділові на законодавчу й виконавчу влади, тоді як у другій, попри всі видимості, обидві влади змішані в такий спосіб, «що партикулярна воля вождя» підміняє собою «публічну волю». Війна залежить, таким чином, від настрою, розрахунків та безумства вождя. Вона залежить від його марень про велич, а також від його пристрастей (від його злопам'ятності, ресентименту, почуття приниження) — і немає нічого, що могло би їх зупинити. Ніщо, тим паче, не може зупинити їх поширення, їх поновлення, навіть якщо припустити, що миру було досягнуто. Такою, *in fine*, є ставка нашої підтримки: якщо залишити напризволяще захоплені народи або такі, що можуть бути захоплені, якщо дозволити Росії поширити свою імперію на завойовані території, накласти своє яро на тих, хто вимагає лише одного — жити мирно, то все це означатиме освячення — через остаточне прийняття убивства — перемоги деспотизму (тобто, ще раз, триумфу рабства, брехні та терору) над будь-яким майбутнім миром.

Кішінеу—Париж,
серпень—листопад 2022

Переклад з французької Оксани ЙОСИПЕНКО

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- Alexievitch, S. (2013). *La fin de l'homme rouge, ou le temps du désenchantement*. Arles: Actes Sud.
- Coquio, C. (2022). *A quoi bon encore le monde? La Syrie et nous*. Arles: Actes Sud.
- Crépon, M. (2008). *La culture de la peur I. Démocratie, identité, sécurité*. Paris: Galilée.
- Crépon, M. (2023). *Journal de Moldavie, 1987-1988, juillet 2012*. Paris: Verdier.
- Havel, V. (1989). Lettre ouverte à Gustav Husak. Dans: Havel, V. *Essais politiques*. Paris: Calmann-Lévy, 1989.
- Kant, E. (1986). *Projet de paix perpétuelle* (trad. d'un auteur anonyme (1796), revue par Heinz Wismann). Dans: *Œuvres philosophiques*, t. III. Paris: Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade.

Одержано / Received 17.02.2023

Marc CRÉPON, PhD, research director at CNRS,
Professor of Philosophy at the École normale supérieure (Paris)
marc.crepon@ens.fr
<https://orcid.org/0000-0002-8836-0697M>

ABOUT THE WAR IN UKRAINE: THE WORTH OF DEMOCRACY

The article analyzes the political motives of Ukrainian resistance to Russian invasion and aggression. First of all, it emphasizes the falsification of history by Russian propaganda, its use of history as a political instrument, the destruction of the traumatic memory of the recent imperial past and the glorification of the “glorious centuries-old” imperial history in modern Russia. This determines the difference in the structure of the historical memory of Russians and other former peoples of the empire, and the recent memory of the tragic imperial past is the leading factor in the choice of the Ukrainian and Moldovan peoples for their political destiny. The article also shows that this choice, as well as the desire for truth, freedom and rights, determines these peoples’ slow but sure progress toward democracy. These choices and aspirations are at the same time a determining factor in the ability of the Ukrainian people to resist Russian armed aggression. Instead, the so-called “civilizational” links between the former peoples of the empire, with which Russia tries to justify its aggression, are actually a cover for its desire for political dominance.

The article also outlines the importance of Ukrainian resistance for European democracies, calling for their unconditional support. The war in Ukraine is a challenge for them, because no matter what problems democracies around the world are facing today, they will remain actors of their own history only if they provide support to all those who resist the destruction of the minimum of rights and freedoms that define democracy. Using Kant’s work «Perpetual Peace» as an example, the article also shows that the cessation of war for the sake of cessation of war, which is often called for today, will not contribute to the establishment of peace. It will leave grounds for the renewal of war, which the aggressor, if he will not change its political essence, will always be able to use it again.

Keywords: war in Ukraine, democracy, empire, instrumentalisation of history, historical memory.